

Концептуальні положення щодо екологічного захисту Чорноморського басейну в контексті сучасного розвитку приморських регіонів України

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, м.Одеса
e-mail: khomich_onu@mail333.com

Анотація. Виявлені найбільш проблемні моменти у розвитку приморських регіонів України, масштаби їх впливу на екосистему Чорноморського басейну. Сформульовані особливості територіальної організації господарства приморських регіонів. Визначені принципи та ключові напрямки екологічного захисту Чорноморського басейну.

Ключові слова: Чорноморський басейн, приморські регіони, берегові зони, територіальна організація, функціональне зонування.

Чорноморський регіон, з одного боку, сьогодні є регіоном, який найбільш динамічно розвивається в економічному плані, з іншого - регіоном з постійним наростанням екологічної напруженості. У природно-географічному плані Чорноморський басейн за багатьма ознаками являє собою своєрідний, унікальний об'єкт, до основних особливостей якого необхідно віднести значну площу водозбору, сповільнену вертикальну циркуляцію води, відносну замкнутість акваторії і уповільнений зовнішній водообмін, порівняно менше видове різноманіття. Названі умови в сукупності з розташуванням серед територій з високим рівнем господарської активності призвели до формування тут кризової екологічної ситуації.

Очевидним є той факт, що сталий соціально-економічний розвиток причорноморських держав прямо залежатиме від ефективності вирішення проблем екологічного захисту Чорноморського басейну. Ця обставина значною мірою визначає потребу в консолідації зусиль країн Чорноморського регіону та всієї світової громадськості щодо запобігання погіршенню екологічної ситуації в Чорноморському басейні. Крім того, кожна причорноморська країна здатна зробити власний внесок в процес екологічного захисту Чорноморського басейну шляхом: раціоналізації природокористування та територіальної організації господарства в приморських регіонах; практичним запровадження принципів інтегрованого управління прибережною (береговою) зоною; формування природного каркасу екологічної безпеки у вигляді інтегрованої екомережі Чорноморського басейну; реалізації басейного підходу в управлінні якістю води.

Метою даної статті є виявлення найбільш проблемних моментів у розвитку приморських регіонів України, масштабів їх впливу на екосистему Чорноморського басейну. З'ясування шляхів трансформації територіальної організації господарства приморських регіонів. Визначення ключових напрямків екологічного захисту Чорноморського басейну.

Екологічна безпека Чорноморського басейну являє собою комплексну, міжнародну проблему, у вирішенні якої зацікавлені не лише причорноморські країни, але й уся міжнародна спільнота. Екологічна ситуація в Чорноморському басейні з 90-х років ХХ ст. перебуває під постійною увагою спеціалізованих агентств ООН, ЄС, ПА ЧЕС. Свого часу Україна приєдналася до ряду важливих міжнародних документів у галузі охорони морського середовища — Декларації міністрів про захист Чорного моря (1993 р.); Конвенції про захист Чорного моря від забруднення (1994 р.); Стратегічного плану дій щодо відтворення та захисту Чорного моря (1996 р.). В рамках міжнародного проекту Всесвітнього банку в Україні була підготовлена «Національна доповідь про стан і перспективи встановлення національної мережі інтегрованого управління прибережною смугою морів в Україні» (1994 р.) [1]. На сьогодні ініціатива в розробці міжнародних проектів в Чорноморському регіоні належить ЄС (Спільна операційна програма Басейну Чорного моря (Black Sea Basin Joint Operational Programme), проект «Співпраця щодо довкілля Чорного моря» та ін..) і ПА ЧЕС (рекомендації 49/2001 «Про захист навколишнього середовища Чорного моря і нові виклики, рекомендація 111/2009 «Про використання водних ресурсів у Чорноморському регіоні»). Серед завдань, які стоять перед новоствореним євро регіоном «Чорне море» (The Black Sea Euroregion) особлива увага приділяється саме розробці спільних екологічних проектів, в тому числі щодо збереження екосистем прибережних зон [2].

Очевидним є те, що основну загрозу для морського середовища становить господарська діяльність людини в приморських районах та на території водозборів річок. Саме виходячи з цього була прийнята в 1995 р. Глобальна програма дії по захисту морського середовища від наземної діяльності (Вашингтонська декларація).

Антропогенні джерела забруднення Чорноморського басейну умовно можна розділити на три групи:

- великі і малі річки, які проходять через густозаселені території з розвинутою промисловістю, інтенсивним сільським господарством (в якості своєрідних «гарячих точок» можна розглядати також дельтові ділянки Дунаю, Дністра, Дніпра, Південного Бугу, які акумулюють забруднення з величезних водозаборів);
- локальні ділянки стійкого забруднення, так звані, «гарячі точки» - приморські міста, поселення, портово-промислові комплекси, що формують забруднення прибережних акваторій викидами господарсько-побутових, промислових, зливових, дренажних стоків, в портових центрах в результаті обробки вантажів;
- судноплавство, видобуток мінеральних ресурсів, господарська діяльність на акваторії, біологічне забруднення.

Шість регіонів - Донецька, Запорізька, Херсонська, Николаївська, Одеська області та АР Крим та м Севастополь, є приморськими, і їх вплив на екологічний стан басейну є найбільш суттєвим. Загальна довжина азово-чорноморського узбережжя складає 2759,2 км, в тому числі пляжні ресурси займають близько 1300 км берегової смуги, близько 20 приморських водно-болотних угідь. Крім морської акваторії тут знаходиться 14 лиманів, площею 2,5 тис. км². Територія приморських регіонів становить 167,1 тис. км² і складає 27,7% загальної площі території України. Тут проживає близько 13,5 млн.чол. (29,0% всього населення України), [3]

Характерні риси організації території приморських регіонів, які необхідно враховувати при розробці регіональних програм їх сталого розвитку та схем планування території:

- приморські регіони (за винятком Запорізької та Донецької областей) мають типовий приморсько-фасадний тип територіальної організації з вираженою територіальною диференціацією господарської діяльності при віддаленні від берега;
- для приморських регіонів властиве природно-господарське ешелонування території з формуванням різних за інтенсивністю освоєння та використання господарських смуг (прибережної, перехідної, периферійної);
- зміна інтенсивності господарського використання території приморських регіонів відбувається за такими напрямками: умовно перпендикулярному лінії берега; уздовж лінії берега в горизонтальному напрямку; у осередках найбільшої концентрації (великі міста, урбанізовані зони, портово-промислові комплекси);
- максимальна концентрація населення та промислового потенціалу, як правило, припадає на вузьку берегову (прибережну) зону, яка включає територію приморських адміністративних районів та міських поселень, загальною площею 59,2 тис. км² та населенням понад 6 млн. осіб;
- берегові (прибережні) зони мають найвищу економічну та демографічну аттрактивність та відзначаються найбільшою конфліктністю господарських функцій та найвищим рівнем антропогенно-техногенного навантаження;
- територіальна організація прибережних зон являє собою ієрархічно впорядковану сукупність секторів та функціональних зон, районів, ядер концентрації, які об'єднані функціональними і територіальними зв'язками на основі принципу ешелонування контактної зони;
- важливою складовою природно-ресурсного потенціалу прибережних зон є природно-рекреаційний потенціал;
- приморські регіони поряд з територією водозаборів річок безпосередньо впливають на екологічний стан Чорного та Азовського морів і є об'єктами просторового планування та управління в рамках міжнародних проектів екологічного захисту Чорноморського басейну;
- в береговій зоні зосереджені «гарячі точки» - великі міста, поселення, портово-промислові комплекси, що формують забруднення прибережних акваторій викидами господарсько-побутових, промислових, зливових, дренажних стоків та ін.;
- в якості своєрідних «гарячих точок» у приморських регіонах можна розглядати також дельтові ділянки Дунаю, Дністра, Дніпра, Південного Бугу та ін., які акумулюють забруднення з величезних водозаборів.
- тут розташовані цінні лиманно-гирлові комплекси та унікальні прибережні водно-болотні угіддя, які мають міжнародне, національне та регіональне значення (близько 20 приморських водно-болотних угідь, 14 лиманів, площею 2,5 тис. км²);
- відповідно до проекту створення Всеєвропейської екологічної мережі планується виділення Азово-Чорноморського природного коридору, який включає всі морські узбережжя України;

Необхідно відзначити, що найбільш гостро в приморських регіонах сьогодні проявляються наступні проблеми:

- високий рівень сільськогосподарського освоєння території (70-85%);
- низька частка площ об'єктів природно-заповідного фонду;
- забруднення водних об'єктів та атмосферного повітря;
- накопичення відходів, низький рівень їх утилізації та переробки;
- формування зон концентрованого антропогенно-техногенного тиску на середовище.

Всі приморські регіони України виділяються інтенсивним природокористуванням і значними масштабами господарської діяльності. Вони мають потенційні можливості бути активно залученими до пан-європейської транспортної зони басейну Чорного моря, євразійської транспортної зони, єдиної транспортної система країн ЧЕС.

Слід відзначити, що на фоні спільних проблем в сфері природокористування приморські регіони суттєво відрізняються за рівнем антропогенного навантаження на середовище, що зумовлене різною концентрацією техногенних навантажень та промислового потенціалу. Якщо розглядати обсяги забруднення атмосферного повітря від стаціонарних та пересувних джерел, скиди забруднених вод до водних об'єктів, утворення відходів I – IV класів небезпеки, то і в масштабі України і серед приморських регіонів виділяється Донецька область, яка характеризується найбільшим антропогенно-техногенним пресингом на довкілля та має найгірші параметри екологічної ситуації (табл. 1).

Таблиця 1.

Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел забруднення, 2012 р [10, с. 298-301]

Регіони	тис. тонн	у розрахунку на квадратний кілометр, тонн	у розрахунку на одну особу, кг
Україна	6821,1	11,3	149,6
АР Крим	137,8	5,3	70,2
Донецька	1714,7	64,7	390,7
Запорізька	316,0	11,6	178,7
Миколаївська	87,1	3,5	74,1
Одеська	169,0	5,1	70,7
Херсонська	73,6	2,6	68,1

Максимальна концентрація населення та промислового потенціалу, як правило, припадає на вузьку берегову (прибережну) зону, яка включає територію приморських адміністративних районів та міських поселень, загальною площею 59,2 тис. км² та населенням понад 6 млн. осіб. У приморській зоні функціонує 18 морських портів України та 11 порто пунктів із загальною технологічною потужністю більше 170 млн. т на рік [3, 4].

Берегові (прибережні) зони розглядають як своєрідний і цінний територіальний ресурс, що має надзвичайно високу привабливість для населення та господарства, унікальний ресурсний потенціал, безальтернативність господарських функцій та особливу територіальну організацію, приморсько-фасадним типом територіальної структури [4].

Особливості територіальної організації в приморських регіонах та берегових зонах проявляються у вираженій територіальній диференціації господарської діяльності, розподілу господарських функцій та зміні інтенсивності господарського використання за такими напрямками: умовно перпендикулярному лінії берега; уздовж лінії берега в горизонтальному напрямку; у формуванні осередків найбільшої концентрації.

Основними для берегових зон є наступні принципи територіальної організації:

- функціональної організації простору берегових зон по відношенню до берегової лінії;
- зменшення взаємного впливу суші і моря з віддаленням від узбережжя;
- формування відносно берегової лінії якісно різних, за типом природокористування, приморської та прибережної підзон;
- зміни типу та інтенсивності господарського використання в межах функціональних зон при віддаленні від берега, що є основою структуризації кожної з них;
- найбільшої концентрації населення, господарських функцій, виробництва на відносно вузькій смузі вздовж узбережжя, у максимальній наближеності до контактного фронту суші і моря;
- комплексного врахування природно-географічних особливостей берегових зон, які породжують її ешелонування та осередкову концентрацію;
- формування в результаті осередкової концентрації функціональних ядер, що за умови більшої сили тяжіння веде до певних деформацій у теоретичній моделі лінійної організації простору берегових зон;
- неоднорідності основних параметрів демографічного, господарського навантаження, особливостей ресурсного потенціалу та економіко-географічного положення уздовж узбережжя зумовлює виділення в межах берегових зон різних секторів;
- необхідності проведення функціонального зонування з метою удосконалення територіальної організації та зменшення конфліктності природокористування [5].

Функціональне зонування розглядається як один із основних принципів і як метод удосконалення територіальної організації берегових зон, забезпечення раціонального використання її території та ресурсів в умовах зростання конфліктності та конкурентності господарських функцій. Отже, територіальна організація берегових зон являє собою ієрархічно впорядковану сукупність секторів, функціональних зон, функціональних районів, функціональних ядер, які об'єднані функціональними залежностями і територіальними зв'язками на основі принципу ешелонування контактної зони [5].

Зниження територіальної конфліктності господарських функцій повинно забезпечуватися завдяки реалізації таких кроків: їх територіальне розмежування із створенням буферних зон на різних рівнях організації території (в масштабі БЗ на рівні функціональних районів, в масштабі міст та функціональних районів на рівні мілкового зонування їх території); пошук можливостей спільного розвитку на основі взаємовигідного доповнення новими функціями, визначення пріоритетів та обмеження розвитку окремих господарських функцій в залежності від специфіки функціональних смуг.

Висновки. Сьогодні неефективне землекористування і відсутність на практиці інтегрованого управління прибережною (береговою) зоною в Україні призвело до стихійної забудови прибережних територій, зростання числа землекористувачів, формуванню приватних володінь, загальної неупорядкованості землекористування, хаотичного розвитку рекреаційних зон з ігноруванням вимог планування території та інженерно-комунікаційного оснащення. Кардинальна зміна підходів до організації природокористування в приморських регіонах України є давно назрілою. На жаль, сучасний технологічний стан транспортного, промислового, сільськогосподарського, водогосподарського комплексів і загальна економічна ситуація в Україні роблять це завдання мало реальним у найближчий час.

Масштаб і характер екологічних проблем Чорноморського басейну, безумовно, вимагають міждержавного, міжнародного співробітництва у сфері екологічного захисту морських екосистем [6]. Принципи та ключові напрямки екологічного захисту Чорноморського басейну можуть бути сформульовані наступним чином:

- міжнародне співробітництво, розробка та послідовна реалізація міжнародних програм екологічного захисту Чорноморського басейну;
- координація на міждержавному рівні басейнового принципу управління якістю вод (поверхневого стоку) великих річок;
- інвентаризація джерел антропогенно-техногенних навантажень на Чорноморський басейн;
- виділення "гарячих точок" на узбережжях морів і реалізація програм з їх екологічного оздоровлення;
- виділення прибережних (берегових) зон з визначенням їх адміністративно-правового статусу та впровадження у всіх причорноморських державах механізмів інтегрованого управління БЗ;
- впровадження нових екологічно безпечних технологій в аграрному секторі, удосконалення структури землекористування, скорочення площі сільськогосподарських угідь;
- формування екологічної мережі в усіх причорноморських країнах в рамках Азово-Чорноморського природного екологічного коридору, збереження водно-болотних угідь;
- планування території приморських регіонів з обов'язковою регламентацією господарської діяльності для окремих територій [7, 8];
- функціональне зонування території приморських регіонів та БЗ;
- використання інструментів міжнародного співробітництва з екологічного захисту Чорноморського басейну (ЧЕС, Чорноморської Комісії, спеціалізованих агентств ООН, інститутів ЄС, Єврорегіону «Чорне море»);
- популяризація серед громадськості інформації про екологічні проблеми Чорноморського регіону, співпраця з громадськими організаціями, сприяння в реалізації міжнародних екологічних програм.

Велика частина названих напрямів має географічне зміст і вимагає комплексного підходу на рівні країн, приморських регіонів, регіональних інтеграційних об'єднань.

Приморські регіони України потребують розробки комплексної стратегії їх соціально-економічного розвитку в контексті забезпечення екологічної безпеки в Чорноморському регіоні. Враховуючи специфіку регіонального розвитку існує потреба розробки регіональних програм сталого розвитку на основі врахування природних, ресурсних, економічних, соціокультурних та просторово-планувальних чинників кожного приморського регіону.

Література

1. Національна доповідь про стан і перспективи встановлення національної мережі інтегрованого управління прибережною смугою морів в Україні / В. Шевчук, А. Ткачов, О. Топчієв та ін. – К.– Одеса, 1994. – 157 с.
2. Black Sea Basin Joint Operational Programme 2007–2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.blacksea-cbc.net/>
3. Карамушка В. І. Територіальне планування розвитку прибережної смуги морів в Україні: Аналітичний огляд / Карамушка В. І. –К. : Університет менеджменту освіти АПН України, 2008. – 53 с.
4. Хомич Л. В. Берегова зона Одеської області: проблеми та перспективи розвитку / Лариса Хомич // Вісник Одеського державного університету. Географічні та геологічні науки. – Том 4. Випуск 5. – 1999. – С. 108 – 113.
5. Хомич Л. В. Принципи і методи функціонально-територіальної організації берегової зони Одеської області: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.геогр. наук: спец. 11.00.02./ Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса., 2000. – 21 с.

6. Topchiev A. G. Principles and Mechanisms of the Ecological Protection of the Azov–Black Sea Basin in Ukraine / A. G. Topchiev, L. V. Khomych / The Black Sea Ecological Problems: Collected papers // SCSEIO, Odessa: SCSEIO, 2000. – Pp. 325 – 330.
7. Схема планування території узбережжя Чорного та Азовського морів для застосування у Донецькій, Запорізькій, Херсонській, Одеській, Миколаївській областях та АР Крим / УДНДІПМ "Діпромісто". –К. : 2006. – 230 с.
8. Хомич Л. В. Стратегія регіонального розвитку і планування території / Хомич Л. В. // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4. – С. 142 – 150.
9. Концепції переходу України до сталого розвитку (проект). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mon.gov.ua/images/files/.../консерсія.doc
10. Статистичний збірник «Регіони України», 2013. Частина 1. / За ред. О. Г. Осауленка. – Київ, Державна служба статистики України. – 2013. – 322 с.

Аннотация. Л. В. Хомич **Концептуальные положения экологической защиты Черноморского бассейна в контексте современного развития приморских регионов Украины.** Выявлены наиболее проблемные моменты в развитии приморских регионов Украины, масштабы их воздействия на экосистему Черноморского бассейна. Сформулированные особенности территориальной организации приморских регионов. Определены принципы и направления экологической защиты Черноморского бассейна.

Ключевые слова: Черноморский бассейн, приморские регионы, береговые зоны, территориальная организация, функциональное зонирование.

Abstract. L. V. Khomych **Conceptual approaches of ecological protection Black Sea basin in the context modern development of the coastal regions Ukraine.** Identified the most problematic aspects in the development of coastal regions of Ukraine, the extent of their impact on the ecosystem of the Black Sea basin. Formulated features of the territorial organization coastal regions. Sets out the principles and directions of ecological protection Black Sea basin.

Keywords: Black Sea basin, coastal regions, coastal zones, territorial organization, zoning.

Поступила в редакцию 08.02.2014 г.